

ՎԻԼՀԵԼՄ ԲԱՌԱՄԸ ԹՈՒՐԷԻԱՅՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԿԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Վիլհելմ Բառամի «Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները» գիրքը (*Die Türkei und ihre christlichen Minderheiten*) լույս է տեսել 2005 թ. : Գրքի ստեղծման բուն շարժառիթները եղել են վերջին տասնամյակում Թուրքիայի՝ Եւրոպային որպես լիիրավ անդամ միանալու եռանդուն ջանքերը: «Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները» գրքով Վիլհելմ Բառամը ձգտում է բացել Եւրոպայի հասարակայնություն եւ նրանց առաջնորդների աչքերը՝ բացահայտելով Թուրքիայի պատմության բազմաթիվ մուկ եւ ամոթալի էջերը: Կարեւոր եւ հրատապ մի խնդիր, որը դժվար թե կարողանար նույն հաջողությամբ իրագործել եւրոպացի որեւէ այլ գիտնական:

Ավստրիացի պատմաբան, աստվածաբան, փիլիսոփա եւ հրատարակիչ Վիլհելմ Բառամի անունը հայտնի է Եւրոպայում եւ նրա սահմաններից դուրս: Նա ծնվել է 1948 թ. Գերմանիայի Դյուսելդորֆ քաղաքում: Ուսանել է պատմություն, գերմանագիտություն եւ աստվածաբանություն Ինսբրուքի, Հռոմի, ինչպես նաեւ Մայնցի եւ Թյուբինգենի համալսարաններում: Նրա պրոֆեսորներից են եղել հանրահայտ գիտնականներ Էրնստ Բլոխը եւ Հանս Քյունզերը: 1971 թ. նա Ավստրիայի Գրաց քաղաքի համալսարանում ստացել է փիլիսոփայության, իսկ 1999-ին՝ աստվածաբանության դոկտորի աստիճան: 1985 թ. նա Ավստրիայի Քլագենֆուլդի եւ Գրացի համալսարաններում դասավանդել է միջին դարերի պատմություն, իսկ սկսած 1999 թ. տնօրենն է իր իսկ հիմնած Քիթաբ հրատարակչության: Վիլհելմ Բառամը գրողների Փեն միջազգային ընկերակցության անդամ է: Հեղինակ է մի շարք արժեքավոր մենագրությունների ու հոդվածների, այդ թվում գրքերի՝ նվիրված Լյուդվիգ Վինգենշթայնին եւ Կառլ Փոփերին: Բառամը հատկապես խորացել է Մերձավոր Արեւելքի եւ Հնդկաստանի քրիստոնեության պատմության մեջ եւ գրել գրքեր միջնադարյան Արեւելքի քրիստոնյաների մասին: Դրանցից են, օրինակ, նրա 1999-ի աբեղա Հովհաննեսի առասպելական թագավորության մասին մենագրությունը, Վինքլեր Դիթմարի հետ համահեղինակած գիրքը Արեւելքի Առաքելական Եկեղեցու մասին, կամ օսմանական տիրապետության օրոք նեստորականների մասին, Հայոց Հեթում Ա թագավորի մասին նրա գրած հոդվածները եւ այլն:

Բառամին նաեւ հետաքրքրել է տարբեր երկրներում ապրող փոքրամասնությունների կյանքը: Այսպես, նա գրել է Կարինտիայի սլովենների մասին գրքեր ու հոդվածներ, որոնք թարգմանվել են իսպաներեն ու սլովեներեն:

Բառամը քաջածանոթ է Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա փոքրամասնությունների հեռավոր ու մոտ անցյալին, եւ այն էլ ոչ միայն օգտվելով գրականությունից: Նա բազմիցս ուղեւորվել է Թուրքիա եւ ամեն անգամ այնտեղ երկար ժամանակ անցկացնելով՝ մոտիկից ծանոթացել է այդ երկրում իշխող կյանքի պայմաններին, թուրք ժողովրդի բարք ու վարքին: Շփվելով ներկայիս Թուրքիայում հատուկեւթ մնացած քրիստոնյա համայնքների հոգեւոր առաջնորդների հետ՝ նա հավաստի տեղեկություններ է ստացել ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած թվով աննշան քրիստոնյաների եւ նրանց եկեղեցիների խղճալի վիճակի մասին: Հեղինակի իսկ խոսքերով՝ նրա մեջ շարունակ հարց է առաջացել, «թե արդյո՞ք Թուրքիան պիտանի է ընդունվելու արեւմտյան մշակույթի ընկերակցության մեջ, որը պատմականորեն քրիստոնեական դրոշմ է կրում եւ հենվում է լուսավորության դարաշրջանում նվաճված արժեքների վրա, ինչպիսին են ժողովրդավարությունը, կարծիքի ազատությունը, հանդուրժողականությունը, իրավական կանոնակարգերի ու ժողովուրդների իրավունքների մասին միջազգային համաձայնագրերի պահպանումը»:

Ինչպես իր գրքերից շատերը՝ նա գիրքը 2006-ին լույս է ընծայել նաեւ անգլերեն թարգմանությամբ: Ներկա հատորը Բառամի «Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությո-

յունները» գրքի երրորդ հրատարակությունն է՝ այս անգամ հայերենով: Այն գերմաներենից թարգմանել են տողերիս հեղինակը եւ էվելինա Մակարյանը: Սա Սաքայան-Մակարյան թարգմանչական թիմի գերմաներեն բնագիր ունեցող երրորդ կարեւոր գործն է, որը թարգմանվում է ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնում ծավալվող ծրագրի սահմաններում:

«Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները» գրքում թեեւ առանձին-առանձին քննարկվում է թուրքիայի քրիստոնեական բնակչության բոլոր հատվածների ողբերգական պատմությունը, հայ ցեղասպանությունը հատկացվում է ամենամեծ տեղը: Եւ դա պատահական չէ, քանի որ թուրքերը պանթուրքիզմի՝ այսինքն «թուրքիան միայն թուրքերի համար» իրենց քաղաքականությունն սկսեցին հայերի նախճիրով: Բառւմի այս գրքից էլ կարելի է եզրակացնել, որ ա/ հայերը թուրքիայում բնաջնջման դատապարտված քրիստոնյա բնակչության առաջին զոհերն էին, բ/ հայերի հալածանքներն ավելի զանգվածային բնույթ են կրել եւ նրանց նկատմամբ թուրքերն օգտագործել են բնաջնջման ամենադաժան միջոցները, որոնք կիրառվել են անարգել կերպով, քանի որ հայերն իրենց թիկունքում չեն ունեցել պետություն, ինչպես, օրինակ, հույները, գ/ հայերի՝ իրենց պապենական հողերից տեղահանումն ու ոչնչացումը թուրքերի համար մեծապես շահեկան է եղել. դրանով թուրքերը ոչ միայն ազատվեցին քրիստոնյաների մի մեծ հատվածից, բայց եւ դյուրութեամբ տիրացան պատմական Հայաստանի, այժմ արդեն իրենց բնիկներից ազատված տարածքներին, դ/ թուրքերը հայերին օգտագործեցին որպես փորձադաշտ՝ երկրում քրիստոնյաների վերջնական բնաջնջման ծրագիրն իրագործելու նպատակով. տեսնելով, որ համաշխարհային հանրությունը վճռականորեն չի արձագանքում հայերի կոտորածներին եւ թուրքիային թողնում է գրեթե անպատիժ, թուրքերն անցան հույների, ասորիների եւ այլ բնիկ ժողովուրդների բնաջնջմանը: Գրքում հայկական հարցի ավելի լայն քննարկման նպատակ է նաեւ հայերի ցեղասպանության մասին գոյություն ունեցող եւրոպական լեզուներով հրապարակված հարուստ գրականությունը, որը լայնորեն օգտագործում է հեղինակը:

Գրքի հայերեն հրատարակությունը տեղ-տեղ շեղվում է գերմաներեն բնագրից երկու պատճառով: Նախ՝ պարոն Բառւմի ցանկությունն այնքան մեծ է եղել, որ հայերեն տարբերակը կատարյալ լինի, որ նա ժամանակ առ ժամանակ էլեկտրոնային փոստով ինձ ուղարկում էր նոր գրականությունից քաղված լրացուցիչ տեղեկություններ պարունակող պարբերություններ, երբեմն նույնիսկ ամբողջական էջեր՝ խնդրելով, որ դրանք գերմաներենից թարգմանվեն հայերեն եւ ընդգրկվեն գրքի այս կամ այն գլխում: Հայերեն թարգմանության՝ գերմաներեն բնագրից տարբերվելու մյուս պատճառն այն է, որ սույն գրքի թարգմանության վերջնական փուլում հարկ է եղել օգտվել նաեւ անգլերեն տարբերակից, որը որպես ավելի ուշ հրատարակություն պարունակում է որոշ բարեփոխումներ: Ու թեեւ հայկական հատորում գերմաներեն բնագրից շեղվող մասերը այնքան էլ բազմաթիվ չեն, հայկական տարբերակը գերմաներեն բնագրի ճշգրիտ վերարտադրությունը չի կարելի համարել: Ուրախալի է նշել, որ Վիլհելմ Բառւմի «Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները» աշխատության հայերեն հրատարակությունը գերմաներեն բնագրի նոր եւ վերանայված տարբերակն է:

Ստորեւ՝ «Թուրքիան եւ նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները» գրքից մի հատված:

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ

Մոնրեալ

ՎԻՆՇԵԼՍ ԲԱՌԻՄ

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ՏԵՂԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ՄԻՆՉԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՋԸ

ՎԻՆՇԵԼՍ ԲԱՌԻՄ

Ամերիկացի դիվանագետ Նեն-րի Մորգենթաուն 1918 թ. իր հուշերում մանրամասն նկարագրում է Թուրքիայում հույն փոքրամասնության քառապանքները. «Նայելը Թուրքիայում միակ նվաճման ենթարկված ժողովուրդը չէն, որ պուժել են Թուրքիան բացառապես թուրքերի երկիր դարձնելու քաղաքականությունից: Նայելի մասին իմ հաղորդած պարմությունը մի քանի ձեռագիրներով կարելի է պարմել նաև հույների ու ասորիների մասին: Իրականում հույներն ազգայնացման այդ գաղափարի առաջին զոհերն են: Ըստ երևույթին, քանի որ քաղաքակիրթ աշխարհը նրանց քաղաքականությունների դեմ աղմուկ չբարձրացրեց, թուրքերը որոշեցին նույն մեթոդները ավելի մեծ ծավալով կիրառել ոչ միայն հույների, այ-

լև հայերի, ասորիների, նեսարականների եւ թրքահայաբնակ մյուս ժողովուրդների նկատմամբ:

Այսպիսով, հույների մարտիրոսությունն ընդգրկում է երկու շրջան՝ պարերազմից առաջ եւ 1915-ից հետո: Առաջինը նախ հարվածի փակ առավ Փոքր Ասիայի ծովափնյա հույներին: Երկրորդ հարվածն ուղղված էր նրանց դեմ, ովքեր ապրում էին Թրակիայի եւ Մարմարա ծովի, Դարդանեղի, Բոսֆորի շրջաններում, ինչպես նաև Մեծ ծովի ափերին: Նրանց հարյուր հազարներով ուղարկեցին Փոքր Ասիայի խորքերը: Թուրքերը գրեթե կետ առ կետ օգտագործեցին նույն մեթոդները, որոնք կիրառել էին հայերի նկատմամբ: Նրանք հույներին նախ ներգրավում էին օսմանյան բանակի մեջ, ապա փեղավորում հարկադիր աշխատանքային գումարտակներում, օգտագործում Կովկասում ճանապարհաշինության բնագավառում եւ պարերազմի այլ թարերաբեմներում: Նույն զինվորները եւս, ճիշտ հայերի նման, մահանում էին

հազարներով՝ ցրտից, քաղցից եւ այլ զրկանքներից: Անօրինական զենք գտնելու նույն փնային խուզարկությունները կատարվում էին հունական, ինչպես նաեւ հայկական գյուղերում, իսկ հույն փղամարդիկ ու կանայք ծեծի եւ խոշտանգումների էին ենթարկվում ճիշտ այնպես, ինչպես իրենց բախարակից հայ ընկերները: Ինչպես հայերը, այնպես էլ հույները ենթարկվում էին նույն կամայական հարցաքննություններին, որոնք, ինչպես հայերի, այնպես էլ նրանց պարագային վերածվում էին անխնա թալանի: Թուրքերը փորձում էին հույն հպարակներին բռնի մահմեդական դարձնել. հույն աղջիկներին, հայ աղջիկների օրինակով, գողանում եւ թուրքական հարեմներ էին փանում, իսկ հույն փղաներին առեւանգում ու բաշխում էին մուսուլմանների փներին... Ամենուրեք հույներին հավաքում եւ թուրք ոստիկանների կարծեցյալ պաշտպանության ներքո, մեծ մասամբ ուրբով, քշում էին դեպի երկրի խորքերը: Քանիսն այսպես ցիրուցան եղան՝ վերջնականապես չի պարզվել. փվյալները փախանվում են 200.000-ից մինչեւ մեկ միլիոնը: Նույների քարավանները ենթարկվում էին մեծ զրկանքների, բայց ոչ ընդհանուր կոտորածների, ինչպես հայերի դեպքում էր: Թուրքերը նրանց արժանացնում էին այդ հարուկ վերաբերմունքին ամենեւին ոչ կարեկցանքից ելնելով: Այդ ժամանակ նրանց փելսոն դաշնակիցներն այն կարծիքին էին, որ Նունաստանը պատերազմին կմասնակցի որպես Անտանտի դաշնակից, իսկ Փոքր Ասիայի հույների կանոնավոր մի կոտորած, անկասկած, Նունաստանում կսպեղծի այնպիսի մի քրամադրություն, որ վերջինիս գերմանամետ թագավորն այլեւս ի վիճակի չի լինի Նունաստանը ետ պահել պատերազմից: Ուրեմն դա պարզապես պետական քաղաքականության հարց էր, որը Թուրքիայի հույն հպարակներին խնայեց ամեն փորձանքից, որով պարտիստավել էր հայերին: Այնուամենայնիվ, նրանց կրած քառապանքները նույնքան սարսափելի են եւ մի առանձին գլուխ են կազմում երկարատեւ պայմանության մեջ այն ոճրագործությունների, որոնց համար քաղաքակրթությունը Թուրքիային պատասխանաբարվության է կանչելու»¹:

Նույն փախստականների թվին, որոնք փորձել էին խուսափել 1914 թ. թուրքերի կոտորածներից, պարկանում էր նաեւ 1900 թ. Զմյուռնիայում ծնված հույն Նոբելյան մրցանակակիր Գիորգիոս Մեֆերիսի ընթանիքը: Փախստականների այդ խմբին է պարկանում նաեւ Էլիա Կազանը (Կազանիօղլու), որը 1909 թ. ծնվել էր Կոստանդնուպոլսում՝ գորգավաճառի ընթանիքում եւ 1913 թ. ծնողների հետ գնացել էր Ամերիկա: Նա 1963 թ. «Ամերիկա, Ամերիկա» կինոնկարում անմահացրել է Անտուլիայից իր հորեղբոր փախուստի պայմանությունը:

Թուրքիայում հույները, անշուշտ, քաղաքական առումով բոլորովին այլ վիճակում էին քան հայերը: Նրանց թիկունքում որպես «հայրենիք» Նունաստանի թագավորությունն էր, որը դիվանագիտական կապեր ուներ Թուրքիայի հետ եւ այնպեղ պահում էր ութ հյուպատոսություն: Այսպեղից կանոնավորապես Աթենք՝ արագործնախարարություն հասնում էին զեկույցներ, որոնք ամենայն հստակությամբ

¹ Sh'u Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, 2003, էջ 222 եւ շրնկ., փնս նաեւ Tessa Hofmann, Mit einer Stimme, 2004, էջ 17:

փաստագրում էին հայերի եւ հույների կոպորացիաները: Նույնաց Ուղղափառ Եկեղեցին մի այլ կապող օղակ էր, թեւեւ Նունաստանի մեծ մասն անկախ էր եւ գտնվում էր Աթենքի արքեպիսկոպոսի հովանու ներքո, որը չէր ենթարկվում պարտիալարին: Ծագումով լինելով Կրետե կղզուց՝ վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսը 1905/08 թթ. կարողացավ Կրետեն միացնել Նունաստանին եւ առաջադրեց օտար փիրապետություններից բոլոր հույներին ազատագրելու մեծ գաղափարը՝ «Մեզալե իդեա»: Կոստանդնուպոլիսը վերադարձնելու նրա երազը խաչաձեւվում էր ռուսների՝ «երկրորդ Նոմին» փիրանալու հավակնության հետ: Ակնհայտ էր, որ նույնիսկ թուրքերի դեմ հաջողություն ունենալու դեպքում ռուսների հետ բախումն անխուսափելի էր²: Անգլիայի արագորժնախարար Էդուարդ Գրեյը, իբրեւ պատերազմին մասնակցելու պարգև, հույներին առաջարկեց փոքրասիական Զմյուռնիան, որը վարչապետը սիրով ընդունեց՝ ի հեճուկս Կոստանդին Առաջին թագավորի: 1915 թ., երբ Անգլիան Վենիզելոսից պահանջեց միանալ Անտանտին՝ Փոքր Ասիայում փոխհապուցումներ ստանալու հեռանկարով, Կոստանդին Առաջինի հետ կապը խզվեց: Վենիզելոսը հարկադրված եղավ հրաժարական տալ, սակայն 1916 թ. ֆրանսիացիների կողմից զավթված Մալոնիկում խռովությունից հետո ստեղծված հակակառավարությունն անգլո-ֆրանսիական միջամտությամբ 1917 թ. հունիսին թագավորին ստիպեց հրաժարական տալ:

1913/14 թթ. հույների դեմ հեղապնդումների առաջին ալիքը իրականում ոչ թուրք փոքրամասնությունների բնաջնջման երիտթուրքերի ծրագրի սկիզբն էր³: Նրանց նպատակն էր սադրանքի միջոցով հույներին պատերազմ ներքաշել գերմանացիների դեմ: Դա երիտթուրքերի համար լավ առիթ պիտի լիներ հույներին նույն եղանակով բնաջնջելու, ինչպես հայերին⁴: Սակայն երիտթուրքերը պետք է աչքի առաջ ունենային Նունաստանի հարձակումը իրենց վրա, եթե նրանք հույներին հայերի նման կոպորեին: Կանանց ու երեխաների տեղահանումը, իսկ տղամարդկանց տեղաբաշխումն աշխատանքային բրիգադներում ու դրանց հաջորդող սպանությունները հույների դեպքում եւս կատարվում էին հայերի օրինակով: 1915 թ. սկզբին ծովային հարցերով կցորդ գերմանացի Նանս Նումանը տեղեկացնում է գերմանացի գեներալ Էրիխ ֆոն Ֆալքենհայնին, որ Էնվեր փաշան իրեն ասել է՝ երիտթուրքերի կոմիտեն (CUP) ծրագրել է «հայերի ցեղասպանությունը դեռեւս պատերազմի ընթացքում ամբողջացնել հույն տարրերի բնաջնջմամբ»⁵: Նունաստանը սկզբից եւեթ բարեկամացել էր սերբերի հետ եւ ռուսական ցարին համարում էր ուղղափառության հովանավորը: 1916 թ. ապրիլի 18-ին ցարական բանակին հաջողվեց Ռուսահայաստանից հարձակվել ու գրավել Տրապիզոնը եւ դրանով իսկ առաջանալ դեպի, այսպես կոչված, «Պոնտոսի հույների» շրջանները: Դա պարճառ դարձավ, որ թուրքերն արագորեն ձեռնարկեն հույների արտաքսումն այդ շրջաններից:

2 St'ru Michael W. Weithmann, Griechenland. Vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart, Regensburg 1994, էջ 215 եւ շրնկ:

3 Hassiotis, 1992, էջ 135 եւ շրնկ.:

4 Անդ, էջ 138:

5 Անդ, էջ 139:

Այն պարավակով, թե հույներն ապստամբության են պարտասպանում, թուրքերը 1916 թ. ապրիլին սկսեցին նրանց փեղահանումը Պոնտոսից: Աթենք՝ արտաքին գործոց նախարարությանը հղած Պետերբուրգի հույն դեսպանի զեկույցում ասվում է. «Տրապիզոնի գավառի Վասիլոնայի փարածաշրջանի 16 գյուղերի բնակիչները, բոլորն էլ հույներ, թուրքական զինվորական իշխանության հրամանով ապրիլի 15-ին պարտավոր էին հեռանալ դեպի Ազիրուպոլիս խորքերը: Սակայն վախից, որ ճանապարհին ջարդի կենթարկվեն, ինչպես դա փեղի ունեցավ հայերի հետ, նրանք թողեցին իրենց բնակավայրերն ու փախան անտառներ այն հույսով, որ կփրկվեն, եթե ռուսական բանակը ժամանակին առաջխաղացում ունենա: Այդ բնակիչներից, որոնց թիվը հասնում էր 6000-ի, 650-ը փորձեցին ապաստան գտնել Վասիլոնայի վանքում, որտեղ արդեն հանգրվանել էին 1500 փախստականներ Տրապիզոնից: 1200 հոգի խցկվել էր Կունակա գյուղի մոտ գտնվող մի մեծ անձավում, իսկ մնացածները ցրվել էին անտառների որջերում ու այլ թաքստոցներում»⁶: Հույների բնակարանները թալանվեցին թուրքական բանակի կողմից. Կունակայի բարանձավի փախստականները, չդիմանալով սովին, սպիտակաթուղթ հանձնվել, իսկ Գեֆիրա գյուղի մոտ 26 երիտասարդ կանայք գետը նետվեցին՝ խուսափելով բռնաբարումից: Գերմանացի փոխհյուպատոս Քուբեռֆը 1916 թ. հունիսի 15-ին Սամսունից հաղորդում է Բեռլին. «Հավասարի աղբյուրներից փեղեկացել ենք, որ Սինոպի եւ Կասսամունիի առափնյա շրջանների ողջ հույն բնակչությունն արտաքսվել է: Թուրքերենում արտաքսում եւ բնաջնջում բառերը նույն նշանակությունն ունեն, քանի որ ով սպանված չէ, միեւնույնն է, մահանում է կամ հիվանդություններից, կամ քաղցից»⁷: Կիրասունի առափնյա շրջաններն ավերվեցին. ամենաշատը վրանգված էին ափում գտնվող 100.000 հույները: Ռուսների կողմից Տրիպոլիի (Տիրեբոլու) գրավումը որպես պարավակ օգտագործելով՝ թուրքերը փեղահանեցին Կիրասունի եւ Տրիպոլիի հույներին: Աքսորի երթը դեպի Բիրկ գյուղը, որտեղ մեկ փարի առաջ կոտորվել էին 500 հայ ընտանիքներ, փետեց 25 օր: 13.000 փեղահանվածներից Բիրկ հասան ընդամենը 800-ը⁸:

Պոնտոսում նույնպես թուրքերի գործողությունները գաղտնի չմնացին արտասահմանյան պետություններից: Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն դարապարտեց թուրքերի հակամարդկային գործելակերպը: Նրա հաջորդը՝ Աբրահամ Էլքուսը, որը 1916 թ. սրանձնել էր պաշտոնը, իրադարձությունների մասին խոսում է Ավստրիայի դեսպան Բարլ ֆոն Թրաութմանսդորֆ-Վայնսբերգի հետ, որն արդարացնում էր թուրքերի ձեռնարկած միջոցառումները: 1916 թ. վերջերին Ավստրիայի դեսպան Փալավիչինին հաղորդում է Սամսունի դեպքերի մասին. «11 դեկտեմբերի 1916 թ., հինգ հունական գյուղ թալանվեց, այնուհետեւ այրվեց: Բնակիչներն արտաքսվեցին: 12 դեկտեմբերի 1916 թ., այրվեցին քաղաքամերձ մի շարք գյուղեր:

6 Konstantin Fotiadis, Der Völkermord an den Griechen des Pontos, in Tessa Hofmann, Verfolgung, Vertreibung...(2004), թ. 185-219, 187.

7 Անդ, էջ 186:

8 Տե՛ս անդ, էջ 188 եւ շրնկ.:

Ամբողջական գյուղեր՝ իրենց դպրոցներով ու եկեղեցիներով կրակի մատնվեցին: 17 դեկտեմբերի 1916 թ., Սամսունի գավառում նրանք այրեցին 11 գյուղ: Թալանը շարունակվում է: Գյուղերի բնակչությունը ենթարկվում է բռնությունների: 31 դեկտեմբերի 1916 թ., մոտ 18 գյուղ այրվեց ամբողջությամբ, 15-ը՝ մասամբ: 60 կանայք բռնաբարվեցին: Նրանք կողոպտեցին նույնիսկ եկեղեցիները»⁹: Ավստրիացիները կախարվածի համար մեղսակից էին համարում գերմանացիներին: Գերմանիայի դեսպանատան մի հեռագրում՝ հղված հյուպատոս Ֆրիդրիխ Վիլհելմ ֆոն դեր Շուլսերուրգին, ընդգծվում է, որ թուրք գավառապետները փարածում են այն հրահանգը, որ հիմա կրկնվելու է այն, ինչ արդեն եղել է հայերի հետ: Բոլոր այս արհավիրքները չկասեցրին Վիլհելմ Երկրորդ կայսրին, որը 1916 թ. էնվեր փաշային պարգևատրել էր Արժանյաց կարգի շքանշանով, որ նա 1917-ին երկրորդ անգամ այցելի Թուրքիա: Բռնի իսլամացումը հետագուրդ հունական մի հանձնախումբ, որին մասնակցում էր դպրոցի տնօրեն Պ. Կինիգուպուսը, հաղորդում է, թե ինչպես հույն կանայք բռնի իսլամացվում եւ ապա անհետանում էին թուրքական հարեմներում: Սամսունի ավստրիացի հյուպատոս Էռնստ ֆոն Կվիսարկովսկին խնդրում է դեսպան Փալապիչինին՝ վերջ փալ իր զգուշավորությանը, որից հետո դեսպանն իր մտահոգությունն է հայտնում արագորժնախարար Նալիլ բեյին: Վերջինս արդարացնում է թուրքերի կեցվածքը՝ վերագրելով այն հույների համագործակցությանը ռուսների հետ: Կոլոնիա փարածաշրջանի 51.660 հույն բնակչությունից կենդանի մնաց միայն մեկ երրորդը:

Նույնիսկ 1917 թ. պարերազմական փարում շարունակվեց հույների փեղահանումը, որի իրականացմանը մասնակցում էր գերմանացի գեներալ Լիմման ֆոն Ջանդերսը: Կոստանդնուպոլսում գործերի հավաքարմատար ավստրիացի կոմս Թրաութմանսդորֆը 1917 թ. ապրիլի 3-ին հաղորդում է Վիեննա. «Մեծ վեզիրն ու արագորժնախարարը ինձ եւ Գերմանիայի դեսպանին խնդրում են՝ մեր կառավարություններին փեղեկացնել, որ խիստ կենսական նշանակություն ունեցող ռազմական պարճառներ սրիպում են օսմանյան կառավարությանն էվակուացնել Այվալիի ու նրա շրջակայքի բնակչությանը»: Լեսբոսի դիմաց գտնվող Այվալի քաղաքից արարաքսվեց 300.000 մարդ, իսկ Սամսունից՝ 60.000: Ֆրանսիայի գլխավոր շրաքի հետախուզական ծառայությունից հաղորդեցին, որ այսպեղ ամենից առաջ աքսորվել են կանայք ու երեխաներ, որոնց մեծ մասը մահացել է փիֆից: «Մեկ փարի եւս այս վարչակարգին, - ասվում է ֆրանսիացիների զեկույցում, - եւ Թուրքիան կվերածվի քրիստոնյա ողջ բնակչության գերեզմանատան»¹⁰: Նայերն ու հույները 1915 թ. նոյեմբերից համախմբվեցին դիմադրության բջիջներում, որոնք աշխուժացան հարկապես Կովկասում ռուսական ճակարի փլուզումից հետո:

Անգլիան եւս փեղյակ էր արհավիրքներից: Բեռնում Բրիտանիայի դեսպանության մի հուշագրում 1918 թ. Թուրքիայում հույների նկատմանը կիրառված դաժա-

⁹ Անդ, էջ 187:

¹⁰ St'u Tsirkindis, in: Hofmann, Verfolgung, Vertreibung..., 2004, էջ 142 եւ շրնկ.:

նությունների մասին ասվում է. «Ամեն օր Կոստանդնուպոլիսն ու նրա շրջակայքը մաքրագերծվում է հույներից, որոնց բշում են երկրի խորքերը: Նրանց սեփականությունը բռնագրավում են, իսկ ունեցվածքը՝ աճուրդով վաճառում: Կանանց ու աղջիկներին բաժանում են գերմանացի սպաներին եւ հայրնի մուսուլմաններին: Ասիական թուրքիայում վիճակը շատ ավելի վատ է: Զմյուռնիայի, Կարասոսի եւ այլ շրջանների բոլոր գյուղերը թալանված ու ավերված են, ընդորում գերմանացիները կապարված աղեպում մեծ բաժին ունեն: Նաշված է, որ Կոստանդնուպոլսում ավելի քան 3000 հույն է սպրկացվել: Մակայն ասում են, որ ասիական թուրքիայում անցյալ տարվա օգոստոսից սպանվել կամ քաղցից մահացել են 100.000-ից ավելի հոգի»¹¹: Էմանուել Էլիադեսը՝ հույն փախստականների բարձրաստիճան մի ներկայացուցիչ, 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին հեռագրեց Բրիտանիայի արագործնախարարություն. «Փոքր Ասիայի ավամերձ շրջաններից արտաքսված հույն բնակչության վերջին բեկորները, որոնք կազմված են կանանցից, երեխաներից եւ ծերունիներից, գտնվում են ամենաանմխիթար վիճակում: Նրանք գրկված են սննդից, հագուստից եւ օթեանից, կարոտ են ամեն ինչի: Նախկինում Եփեսոս քաղաքում բնակվող 8000 տղամարդկանցից վերադարձել է միայն 600-ը, եւ անհնար է, որ կենդանի մնացածների թիվն անցնի 1000-ից: Մնացածները մարտիրոսաբար զոհվել են: Ակ-Բյուկ գյուղի բնակչությունը գրեթե ոչնչացվել է: Ամենուրեք ամայություն է: (Անտանարի) Շրջափակման պարճառով մենք ի վիճակի չենք նրանց օգնության հասնել»¹²: Այս բոլոր ոճրագործությունների համար չկա քավություն: Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո՝ 1919 թ. մի կարճատև լիբերալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ պատերազմի մի քանի հանցագործների դատավարությունը: Պահպանվել է այսպես կոչված «Տրապիզոնի դատավարության» արձանագրությունը, սակայն այն վերաբերում է միայն հայերի նկատմամբ գործած ոճիրներին¹³:

Անտանարի գործերի առաջխաղացումը իր ազդեցությունն ունեցավ նաեւ Օսմանյան կայսրությունում դեռեւս մնացած քրիստոնյաների վիճակի վրա: Այդ զգացվեց «նեստորականների», Նակարիի տարածաշրջանի եւ Վերին Միջագետքի արեւելյան ասորիների շրջանում: 1917 թ. նոյեմբերի 25-ին Շիմուն ԺԹ Կաթողիկոսը ժողով հրավիրեց արեւելյան ասորի ու հայ գորավարների մասնակցությամբ, որտեղ միասնական բանակ ստեղծելու որոշում ընդունվեց: Նա կապեր ստեղծեց անգլիացիների հետ, որոնք արդեն 1916 թ. Եգիպտոսից թուրքական սահմանով հասել էին Պաղեստին: 1917 թ. ընկան Երուսաղեմն ու Բաղդադը, 1918-ին՝ Մոսուլը: Շիմուն ԺԹ Կաթողիկոսը 1918 թ. մարտի երեքին սպանվեց քրդերի առաջնորդ Իսմայել աղա Միսկոյի կողմից: Նրան հաջորդեց եղբորորդին՝ Մար Պողոս Շիմուն Ի-ն: Աղա Պետրոսը մինչ 1918 թվականի հունիսն անգլիացիների օգնությամբ կարողացավ Ուրմիայում դիմադրել թուրքերի հարձակումներին: Երբ արեւելյան ասորի-

11 Տե՛ս անդ, էջ 144:

12 Անդ:

13 Տե՛ս **Taner Akçam**, *Armenien und der Völkermord. Die Stambuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg 1996, էջ 176-184:

ներին պարտադրեցին 500 կմ տարածք կտրելով վերադառնալ Նամադան, 70.000 փախսարականներից մեկ երրորդը կտրորվեց սովից, համաճարակներից եւ բրդերի հարձակումներից¹⁴: Պատերազմից հետո Թուրքիայում շատ քիչ «նեսարականներ» ու քաղղեացիներ էին մնացել:

Ամերիկայի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը 1918 թ. հունվարի 18-ին հրապարակեց իր նշանավոր «14 կետերը», որտեղ Թուրքիայի մասին գրված է. «Ներկայիս Օսմանյան կայսրության թուրքական մասում պետք է ապահովվի անվտանգ ինքնավարություն, սակայն մյուս ազգությունները եւս, որոնք թուրքական իշխանության ներքո չեն, պետք է վայելեն կյանքի կապարյալ ապահովություն ինքնավար զարգացման բացարձակապես անխաթար հնարավորություն»¹⁵: Նույն հարցի մասին մեկնաբանություններից մեկում որոշակիորեն ասվում է, որ Նայաստանը պետք է Միջերկրական ծովում նավահանգիստ ստանա եւ դրվի մի մեծ տերության՝ ավելի շուրջ Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո¹⁶: Վիլսոնը նաեւ հնարավոր էր համարում, որ Ամերիկան ստանձնի Նայաստանի հովանավորությունը: Առաջին աշխարհամարտի վերջում չկար մի այլ քաղաքագետ, որ Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնի նման այդպիսի եռանդով արդար վերաբերմունք պահանջեր Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների նկատմամբ. սակայն, ափսոս, որ նա չկարողացավ իրագործել իր իդեալիստական մտահղացումները:

Բնագրից թարգմանեցին՝

Դորա Մաքայան

Էվելինա Մակարյան

14 St'u Wilhelm Baum-Dietmar W. Winkler, Die apostolische Kirche des Orients. Geschichte der sogenannten Nestorianer, Klagenfurt 2000, էջ 121 եւ շրնկ.:

15 Մեջբերումն ըստ՝ Fotiadis, in: Hofmann, Verfolgung, Verteilung..., 2004, էջ 21-54, ծնթ. 24:

16 St'u Arthur Walworth, Wilson and his Peacemakers. American Diplomacy and the Paris Peace Conference, 1919, London 1968, էջ 488: